

SOBRE ALGUNS APLECS DE REFRANYS I FRASES FETES A MALLORCA DURANT EL SEGLE XIX

Amb aquesta comunicació em propòs presentar alguns aplecs de refranys, locucions i frases fetes publicats a Mallorca tot al llarg del segle XIX com a obres senceres o fent part d'obres de caire més general, o, simplement, com a articles d'alguna publicació periòdica. Abans, però, a manera d'introducció terminològica, definiré els termes esmentats a partir dels darrers estudis sobre paremiologia. En recordaré quins són els precedents més immediats d'interès paremiològic, passaré revista a les principals realitzacions a Mallorca de caire paremiològic al segle XIX i, finalment, descriuré sumàriament els cinc aplecs objecte de la comunicació. Tots ells són inclosos en la nostra *Antologia de textos de les Illes Balears* en curs de publicació.¹

D'acord amb Vicent Salvador (1995), entenem per fraseologia «un difús component de la llengua que, amb un tret prototípic d'idiomatisme, abasta des de la simple interjecció fins les locucions, frases fetes, construccions gramaticals peculiars i fórmules institucionalitzades com són els proverbis».² Pel que fa als conceptes de locució i frase feta, crec que la definició gramaticalista de Joan Martí i Joana Raspall (1984) és molt clara: «allò que en marca la frontera és el valor sintàctic que se'ls atribueix. Així, mentre que la primera (la locució) no equival a una oració, en el sentit més comú i tradicional del terme, sinó que funciona com un component seu, la segona (la frase feta) correspon a una combinació de subjecte i predicat».³ Antoni M. Badia, prologuista del *Diccionari de locucions i frases fetes*, en clarifica encara més les diferències:

1. L'obra constarà, si el dimoni no hi bufa, de dotze volums, i inclourà textos balears des del segle XIII fins a la Guerra Civil. Fins ara n'han sortit dos volums: *Antologia de textos de les Illes Balears. Volum I. Segles XIII-XVI*, amb pròleg de Joan Martí Castell i *Antologia de textos de les Illes Balears. Volum II. Segles XVII i XVIII*, amb pròleg d'Albert Rossich, IEB i PAM, 2006. A partir del 2007 sortiran els quatre volums del segle XIX, un dels quals inclourà els cinc textos de caire paremiològic que presentam.

2. Vicent SALVADOR, «De la fraseologia a la lingüística aplicada», *Caplletra*, 18, 1995, 11-37. Citat dins V. SALVADOR: *Els arxius del discurs. Episodis valencians d'història social de la llengua i la literatura*, Biblioteca Sanchis Guarner, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València / Barcelona 2001, 83.

3. Joana RASPALL i Joan MARTÍ, *Diccionari de locucions i frases fetes*, Ed. 62, Barcelona, 1984, 9.

«Si volem caracteritzar les unes i les altres des d'un punt de vista lingüístic, direm que les locucions acompleixen una funció gramatical (i solen ser reemplaçades per un mot simple de la mena dels adverbis o de les anomenades partícules, com són les preposicions i les conjuncions) mentre que a les frases fetes els pertoca d'exercir una funció lèxica (i correntment poden ésser reduïdes a un verb simple).

Així per exemple, seran locucions: *abans de gaire* (=aviat), *d'un quan temps ençà* (=darrerament), *en gran nombre* (=molts), *flux de boca* (=indiscret). O bé, seran frases fetes: *estirar més el braç que la màniga* (=excedir-se), *fer-se una coca* (=esclafar-se), *no saber a quina carta quedar-se* (=estar indecís).»⁴

D'altra banda, pel que fa als refranys, els podem definir d'acord amb Maria Conca (1987) com «un text, potser un dels més condensats de la nostra enciclopèdia cultural, que se situa en el marc de la intertextualitat, és portador de producció de sentit amb coherència sintàctica, semàntica i pragmàtica, i forma un text íntegre que és immediatament reconegut pels parlants que pertanyen a una mateixa cultura». ⁵ No és mester dir fins a quin punt els refranys són una segregació secular de l'experiència col·lectiva a través del temps en forma lingüística: «En definitiva, refrany, proverbi, parèmia, adagi, sentència, apotegma, axioma, màxima, aforisme, dita —es tracta de veure el caràcter proverbial de les sentències que s'integren sota la diversitat d'accepcions— són expressions populars on es troba condensada l'experiència d'un poble, la manera de veure el món, la lluita per la supervivència, el sotmetiment a unes lleis d'ordre social o moral, la riquesa de la llengua, l'enginy, l'humor; són la veu col·lectiva de generacions i generacions que volen comunicar als seus fills l'aprenentatge que han fet de la vida. Per això el refranyer té també una cara repressiva i moralitzant, té refranys contradictoris, té refranys antifeministes, té refranys que parlen sobre la vida i la mort, sobre l'amor, sobre les derrotes, sobre la guerra, la riquesa, el treball, la natura, la salut». ⁶

Pel que fa a la literatura del segle XIX, sens dubte són els escriptors costumistes els qui utilitzen per pa i per sal una major quantitat de parèmies en els seus escrits, tant locucions, com frases fetes i refranys. Això, òbviament, té relació amb la matèria tractada, però també hi ajuda el mateix tarannà de la personalitat estilística de cada escriptor i el propi ambient ecolingüístic d'una terra, Mallorca, on tant a la ciutat com als pobles la llengua catalana gaudeix encara d'una bona salut evident. La dalla mortífera de l'administració borbònica, en forma de decrets i d'altres disposicions, intentà asfixiar determinats usos públics i formals del català, però això, almenys en els primers anys, només tingué conseqüències en la llengua escrita i no en tots els usos. El poble encara

4. *Ibid.*, 5 i 6.

5. Maria CONCA, *Paremiologia*, Biblioteca Lingüística Catalana, Universitat de València, València, 1987, 101.

6. *Ibid.*, 51 i 52.

era unilingüe, bàsicament, i abans de l'escolarització massiva era majoritàriament analfabet. El castellà, almenys als primers anys, era cosa de funcionaris, i no de tots, i de carabiners. No és estrany, doncs, que la llengua dels escriptors, sobretot, repetesc, dels costumistes, sigui rica, acolorida, particularment expressiva, i això s'aconseguia en gran part gràcies a l'ús de les parèmies.

Però en matèria d'escriptura, si més no, sempre hi ha precedents, més o menys brillants. Tanmateix, això no vol dir que coincideixin sempre, en una i altra etapa, les intencions o la funció de la matèria escrita. Si temps enrere hi podem destriar una intenció ludicoliterària d'entreteniment, més envant hi podem detectar una clara voluntat de fer ciència etnogràfica i/o lexicogràfica. I en el cas de les parèmies la cosa ve d'antic. Els qui hi entenen força ens recorden que l'interès per les parèmies, a l'efecte doctrinal, això sí, ja és visible en el món bíblic, després, en l'època clàssica, grega i romana, passant pels medievals fins a arribar al Renaixement amb la figura emblemàtica d'Erasme de Rotterdam amb els seus *Adagia*.

A la nostra terra, com és sabut, Ramon Llull és autor de diverses obres sobre la matèria⁷ i també Anselm Turmeda amb el seu *Llibre de bons amonestaments*. D'altres autors nostres del segle xv, valencians sobretot, contenen a dojo aquest tipus de material, extret de la llengua col·loquial més viva i expressiva. I arribam al barroc. La cosa va unida a la voluntat d'ensenyar a viure per la via del joc. I l'humor hi és també present. Recordem la figura de Sancho Panza del *Quijote* i la seva quasi impossibilitat d'expressar-se sense posar mà al dipòsit paremiològic. I comencen les mostres de colleccionisme a la manera d'inventaris. Si aquests alludeixen als objectes de cultura material, les parèmies constitueixen aquelles mostres de literatura oral ja petrificades, fossilitzades, que expressen d'alguna manera una imatge verbal o un pensament de vida extret de l'experiència que va redolant en el medi popular tot al llarg de la història. Una figura curiosa del mateix segle xvii és Joan Carles Amat (1572-1640), autor d'una recopilació d'aforismes (1636) reimpresa diverses vegades i que serví de llibre de lectura fins al segle xix,⁸ com és el cas del mateix text de Turmeda ja esmentat. La intenció didàctica n'és, per tant evident. Ja en el segle

7. Ramon Llull escriví a Roma, devers 1296, els *Proverbis de Ramon*. Més envant escriuria encara *Mils proverbis* el 1302, en el viatge cap a Gènova de tornada del Pròxim Orient, i *Proverbis d'ensenyament* el 1309.

8. A la Biblioteca March n'he pogut consultar una edició de 1895 amb el títol *Quatre cents aforismes catalans útils a tota classe de persones per lo Dr. Joan Carlos Amat*, Manresa, Impremta i Llibreria de Lluís Roca 1895. Consta de 394 aforismes formats per dos versos heptasil·làbics aparellats. La finalitat del llibre és didacticomoral. Maria Conca ens assabenta en una nota a peu de pàgina que «L'obra s'ha imprès de forma constant des de les primeres edicions conegudes, del segle xvii (Barcelona: Sebastià i Jaume Mathevat, 1636; Barcelona: Grabiell Nogués, 1647), fins al segle xx. A. PALAU, *Manual del librero hispano-americano* (Barcelona, 1948-77), en ressenya trenta-set...» (ap. «Els refranys antroponímics en els reculls de Joan Carles i Amat, Miquel Burguera i Carles Ros», *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalana*, València, 18-21 d'abril de 2001, Universitat de València, Denes Editorial, 2002, 49).

xviii trobam, a València, les figures de Carles Ros i Lluís Galiana. Mentrestant, a Mallorca, quins autors podem esmentar?

Joan Mas i Vives, tot parlant dels costumistes mallorquins en prosa, ens indica que segueixen d'alguna manera una tradició que beu de diverses fonts. En primer lloc la literatura parèmica, amb les dues rondalles del missèr Guillem Roca i Seguí (1742-1813) que romangueren inèdites fins que les publicà, amb afegitons i modificacions, Tomàs Aguiló i Cortès amb el títol *Rondalla de rondalles* (1815), reeditada en diverses ocasions. En segon lloc, el periodisme polític amb el *Diari de Buja* (1812-13), la *Lluna Patriòtica Mallorquina* (1813) i el *Nou Diari de Buja* (1813) de Fr. Miquel Ferrer Bauzà (1770-1857) i, d'altra banda, les publicacions periòdiques de Joan Josep Amengual i Reus (1793-1876), de caire constitucionalista. En tercer lloc, la prosa religiosa de caire popular, com és ara certes publicacions del mateix Fr. Ferrer o certs opuscles de Mn. Rafel Oliver i Mudoy (1810-1877), més conegut com «Es Capellà Màquina». Guillem Simó, tot parlant de la prosa costumista balear, hi afegeix, amb bon criteri, els pròlegs dels pronòstics setcentistes mallorquins⁹ i no seria difícil afegir-hi encara, pens, els entremesos setcentistes, els col·loquis, els escrits de caire polemístic o certa poesia de vessant popular com les dècimes desbaratades.

Un dels primers recopiladors de parèmies a Mallorca, ja del segle xviii, és el franciscà santanyiner Fr. Miquel Burguera (?-1725), mestre de gramàtica llatina, autor d'un *De adagiis pueris valde utilibus* amb finalitat didàctica.¹⁰ A

9. Guillem SIMÓ, *Prosa costumista balear*, Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, 1982, 14.

10. N'he pogut consultar dues edicions, la de 1809 i la de 1829. La col·lecció *De adagiis pueris valde utilibus* consta de 73 refranys en català amb la versió llatina corresponent. Comprèn les pàgines 25 a 39 de l'obra *Preceptes, elegancias, Kalendas, y frases; que se enseñan en las escuelas de gramatiga de la provincia de s. Francesch de Mallorca. Recopilació de el R. P. Fr. Miquel Burguera, mestra de gramatiga en el real convent de N.S.P.S. Francesch de Mallorca, á major utilidad, y comoditat de los niños*, Mallorca, en la imprenta de Melcion Guasp any 1809. A diferència de l'obra d'Amat, en aquesta ocasió la finalitat és l'aprenentatge del llatí. La mateixa autora Maria Conca ens informa en la mateixa obra ja esmentada que: «D'aquest recull, en trobem una primera edició feta a Palma, sense data, possiblement anterior a la mort de l'autor. Després, també a Palma, n'hi ha tres edicions de l'any 1752 i una el 1764. Entrat el segle XIX, a Palma, n'hi ha edicions del 1809, 1814, 1817, 1822 i 1829, segons cita Joaquim Maria BOVER, *Biblioteca de escritores baleares* (Palma, Imp. de P. J. Gelabert, 1868, v. I, p. 122)...» (*op. cit.* p. 49). D'altra banda la mateixa autora, junt amb Josep Guia, en *Els orígens de la paremiografia catalana contemporània* (2001), ens ofereix una descripció de l'obra que ens ocupa: «Esmentarem, en primer lloc, l'obra del mestre de gramàtica del convent de Sant Francesc de Palma, fra Miquel Burguera (?-1725), *Preceptes, elegancias, calendas, y frases; que se enseñan en las Escuelas de Gramatiga de la Provincia de S. Francesch de Mallorca*, per tal com s'hi inclou un capítol intitulat *Phrases perutiles et adagia venusta*, que conté 173 frases, ordenades alfabèticament pel primer mot i seguides de llurs correspondències llatines, la majoria de les quals frases són proverbis, a més d'algunes locucions, col·locacions i frases lliures. Entre els proverbis, n'hi ha 40 que coincideixen amb altres tants del desaparegut *Refranys en prosa catalana glossats*, amb codificacions iguals o molt pròximes a les que previsiblement tenia aquell refranyer, per la qual cosa podem conjecturar que fra Miquel Burguera disposava, probablement, d'un exemplar d'aquell llibre. D'altra banda, no s'hi observa cap influència de Carles i Amat sobre Burguera. Cal dir que l'obra de Miquel Burguera té una finalitat estrictament pedagògica per a

principis del segle XIX, dins el camp de la premsa periòdica política de combat, ja hem fet esment de les publicacions anticonstitucionalistes del P. Ferrer i de les de Joan Josep Amengual en defensa de la Constitució, com és ara el *Semmanari Constitucional Politich y Mercantil de Mallorca* (1820-21) i *Es Prat y sa Bufera*. El 1840, Fr. Pere Antoni Figuera publica el seu *Diccionari mallorquí-castellà y el primer que se ha donat a llum compost per don Pere Antoni Figuera, franciscano exclaustat*.¹¹ És el primer diccionari publicat a Mallorca. En la cinquena part de l'obra hi ha un apèndix amb uns 700 refranys mallorquins amb l'equivalent castellà que ocupen setze pàgines. L'any següent, el 1841, Jaume Antoni Prohens edita a Palma una carta circular que és una veritable lletra de convit encaminada a arreplegar les diverses mostres de literatura popular.¹² Aquests són els anys en què Marià Aguiló comença l'aplec de material folklòric. El 1855, tenim una de les obres de Fr. Miquel Ferrer en què ens indica explícitament un contingut paremiològic: *Refrans am mallorquí y am castellà*,¹³ encara que de fet podem espigolar parèmies en dosis més o menys diferents en totes les seves obres. Ja en el darrer terç del segle augmenten encara més els títols d'interès paremiològic. A partir de 1868 tenim la publicació d'«El Sarracossano», que durà fins a 1873, a imitació de la publicació «El Zaragozano», de temàtica bàsicament humorística. Comprenia el judici astrològic de l'any, un santoral, informacions de caire general i local, narracions i poesies de caire costumista, articles d'opinió i fragments d'entremesos. Un d'aquests articles d'interès paremiològic és el que aportam sobre una llista d'homes i dones cèlebres que han passat al camp de la paremiologia (1871).¹⁴ L'any 1875, comença la publicació del *Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes*, com a continuadora de la *Revista Balear de Literatura, Ciencias y Artes*, que tendria una segona etapa entre 1884 i 1888. Al costat d'obres de caire culte en trobam també d'altres de vessant popular i reculls folklòrics. El 1877, hi sortiren els dos articles que aportam a càrrec de Bartomeu Ferrà i de Mateu Obrador.¹⁵ En

l'ensenyament del llatí i, per això, més que respondre a l'afecció paremiogràfica de la Il·lustració, enllaça amb una tradició escolar que consistia a escriure la correspondència llatina de proverbis vulgars i que rebia, des de la baixa Edat Mitjana, el nom de «fer lo proverbi» (ap. *Caplletra*, 31 Tardor 2001, 102).

11. Impremta i Llibreria d'Esteve Trias, Palma.

12. Jaume Antoni Prohens, *Carta circular*, inclosa dins *Romancer popular de la terra catalana. Cançons feudals cavalleresques*, de Marià Aguiló, Est. Espasa y Cia, Barcelona, 1893.

13. Fr. Miquel Ferrer, *Refrans am mallorquí y am castellà, com qui mescla còls amb caragols, y colca cuento de véas. De tot e-i á e la viña de Deu*, Impremta de Villalonga y llibreria de Colomá, Palma, 1855.

14. «Llista d'homos y dones cèlebres», dins *El Sarracossano. Calendari mallorquí y castellà (bilingüe en duas llengües) calculad a s'observatori de s'Arracó per lo any de 1872*, Impremta de Pedro J. Gelabert, Palma de Mallorca 1871, 7-9.

15. «Brins y gavelles», dins *Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes*. Impremta de Pedro José Gelabert, Palma, 1ª època, a.3, t.5, n.11, 15-XII-1877, 427-433; i «Just dues paraules», dins *Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes*. Impremta de Pedro José Gelabert, Palma, 1ª època, a. 3, t. 5, n. 12, 31-XII-1877, 458-460.

la dècada dels vuitanta, el 1880, als 18 anys, Mn. Alcover publica *Es jay de sa Barraqueta* a «L'Ignorancia», primera de les rondalles publicades pel mossèn on podem trobar parèmies a l'uf de tota classe.¹⁶ El 1882, presenta a la mateixa revista un estudi lèxic sobre el gènere dels substantius *amor*, *color* i *olor*, precedit per una *Mostra de Diccionari Mallorquí: anar, dur y fer*, recull de devers 3.000 locucions i frases fetes.¹⁷ El 1885, Mn. Alcover publica la primera edició de *Les contarelles*,¹⁸ i el 1896, el primer volum de l'*Aplech de Rondayes Mallorquines d'en Jordi des Recó*.¹⁹ El 1881, Tomàs Forteza i Cortès havia vist premiada la seva *Gramática mallorquina*. Quan Mn. Alcover publicà l'obra, el 1915, inclogué a l'apèndix el seu treball sobre els substantius *amor*, *color* i *olor* amb inclusió de diverses parèmies.²⁰ Sabem també que Miquel Victorià Amer colleccionà mostres paremiològiques diverses que serien aprofitades per Sebastià Farnés en el seu estudi sobre els refranys.²¹ El 1885, Mn. Ildefons Rullan dona a conèixer *Colección políglota de refranes*, en la revista *Museo balear*, amb 63 refranys, més envant recollits en forma de llibre.²² El 1889, tenim *Frases, dichos y refranes* de Maties Bosc amb 900 aforismes locals.²³ El mateix any Gabriel Llabrés Quintana publicà *Libre de paraules e dits de savis e filòsofs, Los proverbis de Salomó, Lo libre de Cató, ara fets estampar complets per primera vegada ab un pròlech y documents per en Gabriel Llabrés y Quintana*, amb 753 proverbis o sentències morals i pràctiques traduïdes de l'àrab, de Jafudà Bon-senyor, a més de 100 proverbis atribuïts a Salomó i 195 provinents de Cató.²⁴

Analitzarem ara, sumàriament, els textos que aportam.

16. «Es jay de sa barraqueta (rondaya)» d'en Jordi des Recó, dins *L'Ignorancia*, Estampa d'en Pere J. Gelabert, Palma de Mallorca, n. 76, 27-XI-1880, 1 i 2.

17. Antoni M. ALCOVER, *Mostra de diccionari mallorquí*, edició a cura de Maria Pilar Perea, Col. Biblioteca Marian Aguiló, 31, UIB/PAM, 2001.

18. *Contarelles d'en Jordi des Recó, ab un pròlech d'en Thomàs Forteza*, Tip. Catòlica Balear, Palma de Mallorca, 1885.

19. *Aplech de Rondayes Mallorquines d'en Jordi des Recó*, vol. I, Tip. Catòlica de Sanjuan germans, Palma de Mallorca, 1896.

20. *Gramática de la Lengua Catalana por Don Tomás Forteza y Cortés Preceptor en Latinidad y Humanidades y Mestre en Gay Saber. Obra premiada en el Certamen de Ferias y Fiestas de Palma de 1881 con un prólogo por el M.I. Sr. D. Antonio M^o Alcover, pbro. presidente de l'Institut de la lengua catalana*, Escuela-Tipográfica Provincial, Palma de Mallorca, 1915.

21. Sebastià FARNÉS, *Paremiologia catalana comparada*, vol. I, Columna, Barcelona, 1992, 36.

22. Ildefons RULLAN, *Colección políglota de refranys*, Tip. de Ferrer Ginart, Artà, Mallorca, 1926.

23. Aquest aplec fa part de l'obra *Enseñanza Práctica del castellano en las Baleares: obra destinada á facilitar el conocimiento de la lengua nacional en estas islas, arreglada por los Profesores D. Damián Boatella y D. Matías Bosch, premiada en la Exposición universal de Barcelona, y declarada por R. O. útil para la enseñanza: corregida y aumentada por D. Matías Bosch*, octava edició, Palma, Tipo-litografía de Bartolomé Rotger, 1896, 227-279.

24. Gabriel LLABRÉS, *Libre de paraules e dits de savis e filòsofs, Los proverbis de Salomó, Lo libre de Cató, ara fets estampar complets per primera vegada ab un pròlech y documents per en Gabriel Llabrés y Quintana*, Imprenta d'en Joan Colomar y Salas, Palma de Mallorca, 1889.

1

De primer: *Apéndice. Collecció de varios adagis mallorquins españols posats per la primera sillaba ab que comensa, y de una o áltra frase*, dins el *Diccionari mallorquí-castellá* de Fr. Pere Antoni Figuera. Tal com reporta Joan Veny, «El recull de refranys és realment important. Són setze pàgines d'adagis, amb la correspondència castellana, dels quals un dia els nostres paremiòlegs hauran d'esbrinar la font. De moment, podem avançar que una bona part procedeixen del *Diari de Buja* (1812-1813), redactat pel trinitari Miquel Ferrer i Bauçà: dels 193 adagis indexats per A.-L. Ferrer (1979: 85-96), 57 figuren en el Figuera. També en degué extreure alguns dels *Preceptes* (1829) de Miquel Burguera, que s'ensenyaven “a les escoles de gramàtica de la província de Sant Francesch de Mallorca”, i que Figuera, com a confrare de l'autor, devia conèixer; però en aquest cas l'aportació és minsa: dels 83 de Figuera començats per A, només 9 coincideixen amb els de Burguera; de tota manera, queda a l'aire d'on hauria tret les equivalències castellanques, atès que els de Burguera sols duen l'equivalència llatina i els de Miquel Ferrer no en duen cap». ²⁵ En alguns casos, a més de la versió castellana, en consigna una breu explicació: «A câ véy no.y hâ cus cus: es veys són mals de enganar». *A perro viejo nunca cus cus ô tuz tuzô a quien cuece y amasa no hurtas hogaza*. El text que presentam és només la mostra d'una pàgina, la 598, que conté 35 refranys amb la correspondència en castellà. En destacarem alguns:

A bôu véy picarôl nôu: axô es, el véy qui se câsa hâ de cercar dôna jova. *A buey viejo cencerro nuevo ô á rocin viejo cabezadas nuevas*.

A gent orâda campâna de fust. *A gente ruin campana de palo*.

Ajudèt y te ajudaré. *Ayúdate y ayudarte he*.

Aléluya, âléluya qui no mâta pôrc no menja xuya. *Barrabao Jebilla quien no mata puerco no comerá morcilla*.

Allâ ahónt cântan galinas y llâuran vâcas mâl âñy assegurâd. *Triste la casa donde las gallinas cantan y el gallo calla*.

A mâla nit no llâdra na Verdâla. *Nadie puede huir de lo que ha de venir*.

Amor de gêne bugâda sense cènre. *Amor de yerno sol en invierno*.

2

En segon lloc tenim, de l'any 1855, els *Refrans am mallorquí y am castellá, com qui mescla còls amb caragols, y colca cuento de véas. De tot e-i á e la viña de*

25. JOAN VENY I CLAR, *Tradició, traducció i interferència en el Diccionari mallorquí (1840) de Pere Antoni Figuera*, amb un estudi introductor de Bartomeu Font Obrador, Consell de Mallorca, Palma, 2006, 68. El mateix Veny inclou en la nota 5 la notícia d'un aplec de refranys del segle XIX, encara inèdit: «A la Biblioteca March es guarda un manuscrit, que m'ha fet conèixer Bartomeu Font, intítulat Adagis mallorquins, de lletra del segle XIX (Ms. 4° -2/3), sembla que inèdit, que conté un total de 547 refranys, sense equivalències...»

Deu, del P. Miquel Ferrer Bauzà. Conté un futimer de locucions, frases fetes i refranys en un gran desordre. De fet, fins i tot quan dóna l'explicació de la dita o del refrany torna a aportar més parèmies. Una reflexió feta en escriptura pot anar mesclada amb una dita o passatge en llatí. Fa la sensació que quan escriu predica. Ja és sabut que aquesta és una de les característiques d'aquest escriptor: la retroalimentació paremiològica per via d'exemple. Una simple mostra crec que serà suficient:

«Refran primer

De ditxo, proverbi, adaxi, refran; poc é-í-á poc i dirèm

Deu mos ha fet a tots y es geperut de sas Teresas. De tal homo ja no s en canta gall ni gallina, sino que un pic digué ja no-i-a mes homo.

Li pegarém al ui, y l'aveng ó no l'aveng, 1°. Era humil, (nos poc.) 2°. Digué la veritat, no vá se com es gall d'indi, qui s'estufa y es fa rotlo de sa coua. *Statura pusillus.* Vatequi-s tema per ferli s'*oració fúnebre* ó funesta.

Dionis Ecziguo, encara que fos *petit*, era *ardit*. Ets homos no los midan á canas.

Et ipse dives, diu sant Lluç de Zaqueo: confés que-s geperut no era ric, no tenia dotblas roveyadas, ni de carota, vivia pero servint monjas molt bonas. Qui no pot segá, espigola.

Ara apretaré sa clavia. Sas monjas eran ben servidas, may l'engegaren; idó era bó, / no com aquells, qui acompanyen ninas á costura y los menjan es berená.

Ido *in memoria aeterna erit justus*. Sant Isidro no esfondrà tronas, y si may predicá, cada any y entre l'any predicán d'ell.

Idó vols cobrá fama? sias bó, ten cuidado des bon nom, sias amic de Deu, y en tocá l'àngel sa trompeta es dia del judici final, sortirás de sa fossa mes llis que un lli-mac, encara que-s teu gep fos mes gros que-s geperut, qui va en rauja en el mon.

Enomenan vui en dia á Pilát per *infame*, per *bona fama* á dit geperut.»

3

En tercer lloc tenim la *Llista d'homos y dones célebres* apareguda en *El Sarracossano. Calendari mallorquí y castellá (bilingüe en duas llenguas) calculad a s'observatori de s'Arracó per lo any de 1872*. Es tracta de 79 noms d'home i/o dona que han donat lloc a parèmies. En 69 d'aquests exemples consta la parèmia corresponent entre parèntesis amb uns punts suspensius que pressuposen el personatge en qüestió. Els deu darrers són simple enumeració del nom del personatge sense parèmia. Gran part d'aquestes locucions, frases fetes o refranys han arribat fins avui. Alguns exemples més o menys coneguts:

El Pare Cañas. (Quedar com el gat d'...)

Na Pintora. (Preniu llum d...)

En Pera Taleque. (Essé mes asa que...)

En Palou. (Fé tanta vassa com...á Sa Pobla.)

Es Capitá Araña. (Embarca, embarca y se quedava en terra.)
 En Parreta. (Ja la feta com...)
 Na Peix frit. (De sa gananci.)
 En Gañot. (Antes, antes va di...)
 El Pare Bestard. (Mes sério que...)
 En Coll. (Cadescú á ca-seua y els azotants á cá...)
 En Mora. (S'asa d'...de tot cuant veu s'anemora.)
 El Rey porch. (Fer oy á n'...)
 Na Maria. (Cercá...per sa cuyna.)
 El Jeperut. (De sas Teresas.)
 Marta. (!Quin temps era aquell que...filava!)
 Lepe. (Sap mes que...)
 San Juan. (ses herbes de...)
 En Berga. (Qué en som jo de sa mort d'...?)
 Sa Jaya Miquela. (Está en lá com...)
 Es Carboné. (La fé d'...)
 Sa Veya. (Es conte de...)
 En Pere Peixet.=Sa Jaya Serrada=En Pere Mateu...

Per contra, n'hi ha d'altres que són més poc o gens coneguts:

En Malta (S'enginaava devall sa flassada.)
 En Baña. (Tení mes añs que es c...d'...)
 Na Galiana. (Tení mes trabays que...)
 En Castejo. (Tenia un c...y uns calsons.)
 Fá Rigo. (S'encen com...)

etc.

4

El quart text és una carta oberta de Bartomeu Ferrà (1843-1924) a Mateu Obrador publicada en el núm. 11 de *Museo Balear* de 1877 i datada el desembre del mateix any amb el títol «Brins y gavelles». La carta comença d'aquesta manera:

Palma Decembre de 1877

Amich Matheu Obrador.

¿Quin altre títol podria dar á les manadetes que ab punts y ab hòres he espigolat per dins l'espayós camp de la nostra llengua mallorquina? No's poden titular *estudis* los replechs d'adagis y modismes, de cançons y cantarelles, de jochs y endevinalles, que hauria publicat si no m'hagués mancat el temps y el saber per ferho ab orde y les degudes observacions de bona crítica.

Idòns; ¿per qué no calles, me podrás dir, si tant mateix no t'es possible enllestir aqueix treball axí com calria? Fillet, no call perque som afectat de despertar cassos que dormen.

Lo Diccioniari y la Gramática de la nostra llengua, que per exirne bé es tasca de

molts, sòls han estat empresa d'un totsòl. L'anàlisis y l'història de nostra literatura que mostrarien al viu lo gèni y la fesomia del poble mallorquí, no tenim noves de que s'escrigan encara. ¿Qui haurá de ser el mestre que axecará aqueix monument? No seré jò ¡pobre manyá! pero per cuant arribi l'hòra, replech y fas muntets d'alguns d'aquells materials que per fòrsa haurán d'emprar.

I, ¿per qué no m'ajudas? Dins un Museo lo mateix s'hi guardan les estátues mes senceres que los petits bocins y les cenèfes d'un mosaich desfet. Per aqueix pich comensaré ab un enfilay d'adagis; y esper que't feré enveja. Du gavelles, tal vòlta no serém totsòls y dins un any haurem compòst una garbera. Salut y fora palla.

Acte seguit, Ferrà passa a incloure l'aplec d'adagis i modismes amb el pronom *qui*, en posició inicial o medial de frase:

Adagis y modismes

Son moltíssims los que s'usan en bon mallorquí, la major part originals y esclusius d'aquest llenguatge, altres més o manco consemblants per a sa forma ó per sa significació a n'els que tenen les llengües castellana, francesa é italiana. Entre tots ells mereixen cridar l'atenció los que comensen ab lo pronòm qui, els quals son, casi innumerables. Citarem devant els que se compònen de dues parts ab consonància.

Qui canta á la taula y en el llit, no té el seny complit.

etc.

En total, són 154 els exemples aportats, d'entre els quals n'hi ha 9 que comencen amb la preposició *a* seguida de *qui*:

A n'á *qui* pren y dona, el dimòni l'encona
A *qui* fa donació tapalí'l cap ab un bastó
etc.

També n'hi ha 17 casos amb el qui en posició medial de frase:

No és nat ni naixerà qui niu de cega trobarà. (*Se deu dir axí perque les cegues no crian á Mallorca*).

etc.

5

El cinquè text és la carta oberta de resposta de Mateu Obrador a la crida de Bartomeu Ferrà. Aparegué també al núm. 12 del *Museo Balear de Historia y Literatura, Ciencias y Artes* del mateix any amb el títol «Just dues paraules».

Aquí Obrador es mostra d'acord amb Ferrà que «ample es el sementer, y poquets los segadors», i es plany d'aquells que «al blat recullit l'acaramullen á dins sitges y l'estotjan, en lloch de ferne pa qu'assaciás á tots aquells qui'n son afectats, y que si no hi prenen gust de menjarne, es perque los ho donan mal

patat, ó á roagons, ó devegadas ab mal gust de floridura». Com a prova de la seva voluntat d'ajudar-lo en la tasca afegeix «un manadet de *brins* á la teua garba d'adagis que comensan ab la paraula *Qui*». Segueixen en total 24 parèmies amb el *qui* a l'inici, la immensa majoria, i dues cançons populars.

CONCLUSIONS

1. Deixant de banda el precedent de Fr. Miquel Burguera i dels pronòstics i sobretot les rondalles ja esmentades del missèr Roca, publicades després per Tomàs Aguiló, sembla que els primers aplecs són de Fr. Miquel Ferrer, autor del *Diari de Buja* i de tota una allau de publicacions de caire integrista i anti-constitucional.

2. Són diversos els escriptors mallorquins del segle XIX que colleccionaren parèmies. Voldria indicar, entre altres, els noms de Marià Aguiló, Miquel Victorià Amer, Mateu Obrador, Bartomeu Ferrà, Pere d'Alcàntara Peña, Tomàs Forteza, Mn. Antoni M. Alcover, Mn. Ildefons Rullan, etc.

3. També és notable l'esforç lexicogràfic i paremiològic de Fr. Pere Antoni Figuera, autor del primer diccionari de la nostra llengua que tingué la sort de sortir en lletra d'estampa.

4. Pel que fa a la segona part del segle, convé esmentar les publicacions periòdiques que acullen aplecs, com és ara el *Museo Balear*, *El Sarracossano*, etc. i les altres publicacions amb escrits d'un gran interès des del punt vista lingüístic i paremiològic, com és ara *L'Ignorancia*, *La Roqueta*, etc.

5. Durant aquests anys de la segona meitat de la centúria és remarcable l'activitat de gent com Mateu Obrador, Bartomeu Ferrà, Mn. Antoni M. Alcover, Gabriel Llabrés, Mn. Ildefons Rullan, etc.

6. De cara al futur, pens que seria convenient el buidatge de tota una sèrie de publicacions periòdiques i d'aplects amb material paremiològic. Tot això podria anar encaminat a l'elaboració, en un dia no llunyà, d'un gran Corpus paremiològic que tendria no solament un interès merament etnogràfic o lingüístic sinó també psicologicosocial, ja que no hi ha dubte que les locucions, frases fetes i refranys componen un dels senyals d'identitat més importants per a conèixer la nostra personalitat col·lectiva.

JOAN MIRALLES
Universitat de les Illes Balears

